

Ревінкель О. О.

ДОТРИМАННЯ ДИДАКТИЧНИХ ПРИНЦИПІВ НАВЧАННЯ ЯК ОСНОВА ЗДІЙСНЕННЯ РЕЛІГІЙНОЇ ОСВІТИ

У статті розглядаються дидактичні принципи релігійного навчання, виокремлюються загальнодидактичні та специфічні принципи, проводиться їх аналіз, аналізуються форми та методи і їх проєктування на урок релігії. На прикладі низки навчальних дисциплін окреслюється специфіка збагачення змісту навчання через використання елементів релігієзнавства та для досягнення оптимальності навчально-виховного процесу, визначаються умови взаємодії релігійного та світського компонентів як чинників класичної освіти.

Ключові слова: релігійна освіта, дидактика релігійного навчання та виховання, загальнодидактичні принципи релігійної освіти, специфічні принципи релігійної освіти.

В статье рассматриваются дидактические принципы религиозного обучения, выделяются общедидактические и специфические принципы, проводится их анализ, описываются методы и формы их проектирования на урок религии. На примере ряда учебных предметов очерчивается специфика обогащения содержания обучения путем использования элементов религиозного характера для достижения оптимальности в учебно-воспитательном процессе, определяются условия взаимодействия религиозного и светского компонентов как составных частей классического образования.

Ключевые слова: религиозное образование, дидактика религиозного обучения и воспитания, общедидактические принципы религиозного образования, специфические принципы религиозного образования.

The article deals with the didactic principles of the religious education, general and specific principles of religious education are defined and analyzed, the methods and forms of their projection on the lesson of religion is described. As the example, the peculiarity of the school subjects is described with the introducing of the religious elements as the source of their contents enrichment, which serves the optimisation of the academic-upbringing process, where the conditions of the interrelationship of religious and secular components are referred to as the common ground for the general classical education.

Keywords: religious education, didactic of the religious education and

upbringing, general didactic principles of religious education, specific principles of religious education.

Постановка проблеми. Дефіцит духовності, особливо серед учнівської молоді, визнається сьогодні однією із проблем українського суспільства, що має життєво важливе значення. Тому її вирішення потребує усвідомлення не тільки її сутності, а й значення. Введення релігійного компонента в загальноосвітні навчальні заклади, на думку багатьох вітчизняних і зарубіжних педагогів, вважається одним із перспективних шляхів виходу освіти із духовного кризового стану, в якому вона перебуває.

Подолання бездуховності серед школярів є спільним завданням родини, церкви та працівників світських навчальних закладів. Тому їх діяльність у досягненні спільної мети повинна трактуватися не як взаємовиключаюча, а як взаємодоповнювальна.

Аналіз останніх досліджень. Тільки в 90-х роках минулого століття в Україні почалися вестися дебати про введення релігійного компонента в програми загальноосвітніх навчальних закладів. Хоча загальні дидактичні принципи були предметом дослідження багатьох поколінь педагогів, однак їх проектування на релігійне навчання не знайшли належної теоретичної розробленості та практичного застосування. Спроби висвітлення принципів та методів християнського виховання здійснив **С. М. Іваху**, окремі проблеми взаємодії світської та релігійної освіти з'ясувалися в дослідженнях **О. А. Самойленко**. Проте тема дидактичних принципів у релігійному навчанні ще не стала предметом спеціальних досліджень, на що вона, безумовно, заслуговує.

Мета статті – висвітлити головні дидактичні принципи релігійного навчання.

Виклад основного матеріалу. Людське буття знаходить своє відображення в багатовимірній екзистенції, яка проектує реальність не тільки через призму прагматичної раціональності, але й через емоції та споглядальний досвід. Релігійний досвід має важливе значення для людини. Людська екзистенція має сенс тільки в такій системі відліку, яка включає в себе щось “потойбічне”. Людський розум важко переконати в тому, що в світі є вища істота чи знання, проте усвідомлення реального і значимого світу дуже тісно пов'язане з відкриттям у цьому світі “вищої сили”, “святого елементу” чи “святості”. Цю святість пов'язують із такими компонентами: предметами релігійного культу, певними знаннями (пастор, як посадова особа), просторовими поняттями (церква, храм) і сакраментально– часовим чинником (неді-

ля, свята). Святість дозволяє розуміти цінність того, що не підлягає прагматичному аналізу. Посилання лише на матеріальний світ і повсякденне життя викликає загадкове непояснювальне занепокоєння. Трансцендентність і перенесення в християнський світогляд можна розглядати як елемент просвіти і нитку зв'язку між людськими почуттями та розумінням. Розвиток релігійного світобачення важливий ще й тому, що він дозволяє людям досягти повноти. Сама людина без Божої присутності не може зрозуміти інших людей і осягти світ у повному обсязі, оскільки екзистенція може бути виправдано тільки з посиланням на Всевишнього. Людина має внутрішній світ, ми розуміємо його як духовний. Розвиток релігійного досвіду в повсякденному житті підкріплюється релігійним навчанням і вихованням. Нічого з отриманого людиною при народженні не може бути достатнім. Сам індивід і ті, хто його оточують, повинні проявляти ініціативу, прагнути до завершеності.

Сучасне суспільство потребує всебічно освічених людей, не тільки інтелектуально вишколених, а й духовно збагачених. Тому сьогодні в Україні проблема релігійного виховання виходить за межі особистосного виховання індивідуума і переростає в таку, вирішення якої можливо тільки із залученням спільноти та таких інституцій як родина, церква і школа. Місія школи полягає у здійсненні академічного, морального, естетичного патріотичного та релігійного навчання. Факультатив “Основи християнської моралі і етики” у середній школі носить у першу чергу інформативний характер, що формує в учнів спеціальні навички і знання, які знаходять своє відображення в історично-богословському, догматично-літургічному та релігійно-філософському аспекті. Набуті навички на знання такого спрямування збагачують духовний досвід учнів, сприяють переосмисленню моральних норм у повсякденному житті та формуванню духовних здібностей. Тому постулатом релігійної освіти повинно стати не тільки розуміння релігії та християнської традиції, що культивується і розвивається у світосприйнятті учня, а формування активної позиції особистості у суспільному житті.

Релігійна освіта збагачує учнів духовними цінностями, що орієнтуються на моральність і супроводжують їх упродовж всього життя і діяльності, включаючи прагматичну активність індивіда. Прийняття та інтеграція цих духовно-релігійних цінностей досягається виконанням низки конкретних моделей поведінки, коли дитина у повсякденному житті піддає самоаналізу власні вчинки, задумується про оцінку власних вчинків близькими і сторонніми людьми і нарешті задається

питанням: "А як оцінить мій вчинок Бог?". Релігійне виховання дає бажані результати тільки за умови співпраці з іншими галузями, які також спрямовані на розвиток духовності, а саме: естетичне виховання, моральне виховання, громадянська освіта. Релігійна освіта підсилює цінності, що набуваються в процесі вдосконалення людської особистості, прокладаючи своєрідний міст між педагогікою та теологією. Педагогіка постає як теоретична і практична наука, що вивчає людські глибини. Насправді ж, таку саму ціль переслідує і теологія. Спільною точкою дотику цих дисциплін є формування особистості, що тяжіє до досконалості і завершення. Цілі здійснення релігійної освіти виходять за межі аутетичного навчання і виховання. Вони охоплюють формування особистості бачення про існування реальності та надання цій екзистенції сенсу. Людське буття завжди намагалося заглянути за завісу трансцендентності, що призводить до передачі стернового управління релігійному чиннику. У результаті сучасна загальна освіта набуває релігійно-морального характеру.

Дидактичною основою релігійної освіти є дотримання певних принципів. Проте на сьогодні саме визначення принципів навчання ще остаточно не склалося, оскільки різні автори дотримуються різних концепцій і джерел під час їх виведення та по-різному розуміють дидактичне поняття "принципи навчання".

Наприклад, основними джерелами виведення принципів навчання "для одних є досвід навчальної діяльності, для інших – або теорія пізнання, або закономірності функціонування психіки людини, або закономірності навчання". Кожний погляд при цьому має свої обґрунтування та право на існування. Деякі автори поділяють принципи навчання на традиційні та нетрадиційні, деякі на загальнодидактичні та специфічні.

У загальній дидактиці під принципами навчання слід розуміти "конкретні рекомендації про шляхи досягнення цілей навчання на основі його пізнаних закономірностей" [7, с. 430]. Ці рекомендації стосуються регулювання різноманітних змістових стосунків учасників дидактичного процесу; "з'ясування провідних тенденцій навчання на сучасному етапі формування національної системи освіти; розв'язання суперечностей процесу навчання й умови досягнення успіхів у навчально-виховному процесі; визначення основних положень, на які спираються під час викладання навчальних дисциплін та визначення змісту, методів і форм навчальної діяльності тощо" [7, с. 430].

Ягупов В. В. визначає **принципи навчання** як "спрямовуючі положення, нормативні вимоги до організації та проведення дидак-

тичного процесу, які мають характер загальних вказівок, правил і норм та впливають із його закономірностей” [7, с. 431]. **С. М. Івах окреслює** принципи християнського виховання, які “спрямовують розвиток дитини і керування вихованням з боку вихователя”. Серед основних принципів християнського виховання виокремлено принцип ненасилля, принцип своєчасності, принцип єдності педагогічних впливів, принцип відповідальності та принцип любові [1, с. 74].

Зробимо спробу спроектувати відомі загальнодидактичні принципи на релігійну освіту. Так принцип урахування вікових та індивідуальних особливостей учнів є відправною точкою у релігійному навчанні, у рамках якого проводиться ретельна обробка даних про вихованця, аналіз його якісних характеристик та внутрішніх нахилів. При цьому слід звертати увагу на вікову категорію вихованця та його психологічні особливості, які є чинниками для дидактичної редукції та інших обмежень. У філософсько-педагогічному трактаті “Еміль, чи про Виховання” Ж.-Ж. Руссо підкреслив, що золотим правилом реалізації духовної освіти є процес виховання саме внутрішнього світу дитини. Тому якщо кожен, без винятку, має вроджений інтерес до трансцендентного, то він має знайти свій подальший розвиток і контекстуально перерости у релігійність. Насправді дотримання цього принципу означає, що релігійна освіта повинна здійснюватися природно, без примусу і покарань. Вчителі релігії повинні розпізнавати і вивчати індивідуальні характеристики своїх вихованців. У цьому ракурсі відносини “учень-вчитель” регулюються також в залежності від психологічних особливостей учня.

Не менш важливим принципом релігійної освіти є створення приємного і цікавого середовища у процесі навчання. Релігійна освіта має бути емоційно забарвленою, викликати у вихованців життєздатність, почуття задоволення, відданості, співчуття до інших і захоплення Богом. Учитель повинен знаходити індивідуальний підхід і розбудовувати тісні взаємовідносини з учнями за допомогою мовних засобів та опосередкованого змісту навчального матеріалу, не просто передаючи інформацію, а пробуджуючи глибокий інтерес до предмету і даючи імпульс до поглибленого самостійного вивчення матеріалу, стимулювати їх захопленість темою, що вивчається. Викладання має бути підкріплене аутентичними прикладами з повсякденного життя, що забезпечує краще розуміння змісту і засвоєння матеріалу. Наголошуючи на важливості поєднання навчання з життям, Я. А. Коменський вважав, що учень легше засвоює навчальний матеріал, якщо показати, “яку найбільш ґрунтовну користь” цей матеріал має у повсякденному житті [2, с. 357].

Грунтовність і постійність. Релігійна освіта повинна бути ґрунтовною і постійною, орієнтованою на особистість школяра та підготовку його до самостійного прийняття життєво-важливих рішень при фактичних обставинах. Кілька правил святого Василя Великого, що містять у собі вказівки освітнього характеру, не втратили своєї актуальності і на сьогодні. Архієпископ Кесарії Капподокійської говорить про несумісність здорового глузду з виконанням певних наказів чи розпоряджень, так, діючи за здоровим глуздом, ми не можемо проявити любові ні до Бога, ні любові до ближніх. Для досягнення будь-якої цілі потрібно виконати певну роботу. "Якщо зосереджувати увагу в одному напрямку", то, зміцнюючи духовні переконання і цінності вихованців, "можна з часом збудувати їхню віру" [5, с. 301].

У релігійній дидактиці принцип інтуїції набуває відмінного від інших дисциплін значення. У цьому сенсі він швидше відповідає "інтуїції почуттів" [6, с. 36], що належить до внутрішньої інтуїції, яка містить у собі інформацію внутрішнього емоційного життя, і яка одночасно є фундаментальною конструктивною складовою узагальненого вчення про релігію. Цей принцип у навчанні і вихованні можна розробляти і вдосконалювати, наприклад, шляхом відвідування музеїв і церков з метою ознайомлення з іконописом для подальшого обговорення на уроці. Таким чином за допомогою цього методу учні можуть розвивати антропоморфні зв'язки з Богом, який є живим і знаходяться в безпосередній близькості від учня. Тільки після того, як учень утвердився в основах релігійного досвіду і здобув базове розуміння релігійності, можна приступати до пояснення трансцендентного і поступового впроваджувати відмежування від світського світосприйняття.

Принцип усвідомленості та активності учнів в релігійному навчанні є невід'ємною складовою при плануванні уроку релігії. Схильність учнів до активності та допитливості є нормальним проявом у діяльності і поведінці дитини, що вимагає від учителя чіткого усвідомлення та чуйного ставлення. Активація учнів та пожвавлений інтелектуальний стан на уроках релігії проявляється через залучення їх до інтерактивності і в дійсності пояснює їх мотивацію вивчення та утвердження у навчальній дисципліні. Учителю повинен заохочувати учнів до самостійного знаходження виходу з різних життєвих ситуацій та вирішення проблем. Релігійна освіта є активною тільки в тому випадку, коли вона здатна змінювати менталітет, і якщо їй вдається формувати особистість із сильною волею, християнськими принципами моралі і духовними якостями, спрямованими до краси, добра та продуктивності.

Принцип міждисциплінарності відіграє вагомую роль у сучасній дидактиці всіх без винятку предметів навчального компоненту і має важливе значення для розвитку ефективної освіти. Якщо виходити з передумови, що релігійна освіта складається з декількох компонентів і рівнів, таких як знання, ставлення, поведінка, причому деякі з цих компонентів і рівнів мають свою специфіку і складність, то можна з упевненістю стверджувати, що саме цей принцип заслуговує на увагу низки предметів і вчителів. Так само як при розвитку інтелектуальної компетенції школяра та здійсненні естетичного виховання задіяний не один, а одразу кілька шкільних предметів, так і в релігійній освіті повинні розбудовуватися міжпредметні зв'язки для досягнення спільної мети.

Одним із недоліків української системи освіти є недостатня увага духовності майже у всіх предметах шкільного компоненту, що відповідно не сприяє утвердженню молоді в християнській вірі. Мається на увазі не тільки те, що більшість шкільних предметів не підтримують релігійної освіти, а, віддаляючись від, здавалося б, спільних цілей, представляють тільки одностороннє розуміння і перспективи, створюючи плутанину, і явно перекручують її духовні засади.

Першим кроком у розбудові міжпредметних зв'язків навчання було б стирання значних філософських розбіжностей, що може бути досягнуто шляхом усунення суперечливих елементів із підручників і навчальних програм. Адже неетично, коли фахівці одного шкільного предмету заперечують інформацію, отриману учнями в процесі вивчення іншого. Як приклад, можна навести таку шкільну дисципліну, як біологія, де теорія Дарвіна про походження світу і людини розглядається як єдино правильна, що не має інших альтернатив. Проте паралельно із цією теорією слід розглядати й релігійне вчення про появу життя на Землі. Дидактика доходить висновку, що представлення двох теорій не призведе до плутанини і непорозуміння, але дасть імпульс і заохочення до роздумів, що сприятиме розвитку особистої творчості школярів. Наступним кроком у розбудові міжпредметних зв'язків навчання могло б стати розставлення акцентів на духовному розумінні буття в рамках кожного навчального предмета. Тому необхідно знайти спільний знаменник для застосування і презентації наукових понять, пояснень і теорій, що стануть цінним фундаментом для взаємозв'язку предметів навчального компоненту з християнською вірою. У викладанні такого шкільного предмету, як фізика, наприклад, інколи застосовувать поняття божества в контексті енергії, що постійно генерується. Енер-

гетична концепція сучасної фізики розглядає Бога як Духа, як божественну енергію, що підтримує когерентність Всесвіту.

Розбудові міжпредметних зв'язків допомагає підтримка релігійних цінностей з боку інших шкільних дисциплін і сприяння їхньому втіленню у повсякденне життя. У нових навчальних програмах з окремих шкільних дисциплін, таких як історія, географія та література цей принцип якоюсь мірою був взятий до уваги, що, безумовно, є позитивним зрушенням з мертвої точки. Всесвітня історія та історія України розглядає питання про важливі досягнення духовності церкви та внеску її окремих представників у розвиток цивілізації. Історія нашого народу має вивчатися у тісному зв'язку з історією нашої церкви, бо інакше деякі історичні події можуть набувати однобокого тлумачення. Так само в мові і літературі є певні розділи, що пов'язані з такою літературою, яка існує тільки завдяки релігії та церкві (перші друкарні при монастирях, поезія релігійного змісту і т. д.), адже витoki української культури та духовності в певний історичний період були зосереджені в основах православної духовності. Подібним чином слід розбудовувати міжпредметні зв'язки з іншими шкільними дисциплінами. Пояснюючи античну філософію через призму християнського світогляду, учні глибше розуміють закони розвитку суспільства і т. д. Міжпредметні зв'язки в навчанні і вихованні покликані взаємодіяти таким чином, аби вони сприяли тіснішому переплетенню деяких визначень та їх застосуванню в низці шкільних дисциплін для подолання розбіжностей чи принаймі їх кількісному зменшенню при здійсненні класичної освіти.

Важливо встановлювати зв'язки між предметами таким чином, щоб на практиці це проявлялося в об'єднанні основних поглядів і не створювало кордонів між різновекторними змістовними перспективами. Так, розмірковуючи про теоретико-методологічні проблеми створення та вдосконалення сучасних підручників, О. І. Ляшенко говорить про необхідність урахування світоглядного потенціалу сучасного знання, який за суттю не моністичний, а поліфонічний, багатовекторний. "Не слід у змісті середньої освіти протиставляти науковий, філософський і релігійний світогляди, які виявляють свої особливості в різних сферах людського життя. Кожний із них має свою "сферу впливу", свій ареал". Тож з головне завдання майбутнього курикулуму, на його думку, полягає у "відображенні й формуванні різних світоглядних позицій, не обмежуючись одним з них, як це було в недалекому минулому" [4, с. 12].

Поєднуючи поняття поліфонічності знання та принцип міждис-

циплінарності, доходимо висновку, що вчитель релігії має бути компетентним фахівцем не лише в рамках своєї дисципліни (володіти змістом, стратегіями, загальними та специфічними можливостями здійснення релігійної освіти), але мати ґрунтовну теоретичну базу з питань та проблем інших предметів шкільного компоненту. Вчителі релігії повинні добре усвідомлювати вагомість інших навчальних дисциплін і говорити про їх цінність на власних уроках.

Так, принцип міждисциплінарності скеровує звичайний дидактичний процес у таке русло, де через постановку спільних цілей для низки предметів досягаються конкретні результати, що діють у рамках окремої шкільної дисципліни. Як і в якій мірі будуть розбудовуватися міжпредметні зв'язки, залежить тільки від творчого потенціалу вчителів-предметників. Було б, наприклад, дуже цікаво розглянути таку проблематику християнської моралі, як піст, молитва, трансцендентність через призму інших дисциплін (музику, літературу, математику). Міждисциплінарний взаємовплив забезпечує довіру учнів до фундаментальних релігійних істин. Низка зв'язків, що містить у собі соціокультурні елементи, має важливе значення для укорінення у вірі. А повна реалізація навчально-виховного процесу досягається тільки при взаємодії культури і віри.

Принцип міжконфесійності проектується здебільшого на релігійне навчання. В Україні, так само, як і в низці країн Європи, точаться дискусії, яку саме релігію викладати, якщо учні в класі належать до різних конфесій і деномінацій. “Релігійна приналежність молодих людей відіграє дуже важливу роль у внутрішкільній та соціальній інтеграції учнів” [3, с. 20]. Шкільний етикет вимагає від учителя співпраці з учнями, які належать до інших конфесій, навіть якщо вони знаходяться в меншості. Разом з тим урок релігії не повинен стати засобом маніпуляції чи трампліном для прозелітизму і розповсюдження ненависті до інших релігій. Релігійна освіта є відправним пунктом у підтримці основних прав і свобод людини: дотримання терпимості й розуміння іншості, свободи віросповідання (право вірити або не вірити) і права вступати чи не вступати у членство церков і релігійних організацій.

Екуменічні перспективи розставляють наголоси в релігійній освіті – в учнівської молоді складається уявлення про інші церкви, релігійні групи і конфесії, що запобігає формуванню негативних намірів, які безпідставно складаються з недостовірних чи сумнівних джерел, встановлюються та аналізуються схожості та відмінності з власною релігією, створюється інформаційна база про важливість екуменічно-

го руху. Не менш важливим є встановлення діалогу, за допомогою якого учні розуміють важливість Бога, в результаті чого саме терпимість і порозуміння формують поведінку і основу для спільних цінностей представників не тільки різних конфесій, але народів і національностей.

Сьогоднішня багатоконфесійність є скарбницею духовності при умові невмішування та непримусовості інших до власного віросповідання. Важливо, щоб між релігіями та конфесіями зберігалось взаємне визнання і взаєморозуміння. Мирне співіснування і порозуміння мають важливе значення для майбутнього Європи, а діяльність Європейського Союзу можлива тільки за умови знайденого спільного релігійного знаменника для всіх 27 країн-членів ЄС. Проте, не зважаючи на розмаїття конфесій та деномінацій, при здійсненні релігійної освіти слід уникати таких моментів, як замовчування чи просто недонесення до уваги учнів відмінностей між релігією і сектою та ігнорування асиміляції у християнство елементів з інших сект (Сатинського руху тощо). Релігійний плюралізм не повинен призводити до синхронізму, редукції чи ліквідації духовної специфіки певної окремо взятої релігії.

Релігійні педагоги і теологи виділяють ще два специфічні дидактичні принципи, на які слід звертати увагу при здійсненні релігійної освіти. Це принцип еклезіології та принцип христоцентричності. Принцип еклезіології передбачає, що всі набуті учнями теоретичні знання і практичний досвід стануть підґрунтям для втілення любові до Бога, співстраждання до ближнього і поваги до церкви. Принцип христоцентричності на уроках релігії насамперед досягається через тлумачення провідної ролі Ісуса Христа, Який є джерелом сили, життя і змісту існування та Його центрального місця у християнській вірі.

Висновки. Розглянувши низку загальнодидактичних принципів у їх проекції на релігійну освіту, ми доходимо висновку, що вони, взаємодоповнюючись і зливаючись, утворюють основу для єдності змісту і цілей навчання і способу їх застосування у процесі формування повноцінної особистості учнівської молоді. Адже саме через релігійну освіту досягається такий стандарт поведінки, що містить у собі духовні цінності і моральність. Релігійна освіта також містить у собі культивуєчі чинники, що сприяють поглибленню загальних знань, а саме при засвоєнні інформації з релігійних оповідань набуваються знання про різні ритуали, які важливі для збудови віри. Пояснення істин віри і біблійних подій формує в учнів мотивовані переконання.

Використання елементів культурних цінностей в освіту означає

рух у напрямку набуття повноти, досконалості і високоморальності особистості, який досягається шляхом свободи вибору, бажання і волі індивіда. Своїми специфічними цінностями і характерними рисами релігія вносить вагомий внесок у багатогранну сукупність культури, що запобігає зубожінню і деградації особистості.

Література:

1. Івах С. М. Принципи та методи християнського виховання // Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного уні-верситету імені Павла Тичини / Умань : РВЦ “Софія”, 2008. – Ч. 5. – 228 с.
2. Коменский Я.-А. Великая дидактика // Т. 1. – М., 1982. – С. 242-476.
3. Лавриченко Н. Школа і релігія в третьому тисячолітті: європейський контекст: [Про релігію у школі в європейських країнах] // Шлях освіти. – 2002. – №4. – С. 19-23.
4. Ляшенко О. І. Формування змісту загальної середньої освіти: історичний екскурс “// Проблеми сучасного підручника. – Випуск 7. – Київ – Луцьк, 2007. – С. 8-13.
5. Творения иже во святых отца нашего Василия Великаго, Архиепископа Кесарии Каппадокийския. – Новый исправленный перевод Московской Духовной Академии. Том II. – СПб. : Книгоиздательство П. П. Сойкина, 1911. – С. 297-303.
6. Тхоржевська Т. Д. Розвиток теорії та практики виховання дітей на засадах православної моралі в історії педагогіки України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д. пед. наук : спец. 13. 00. 01 “Загальна педагогіка та історія педагогіки” / Київ, 2006. – 36 с.
7. Ягупов В. В. Педагогіка : навч. п осібник / В. В. Ягупов. – К. : Либідь, 2002. – 560 с.